

Den danske kirke i Sverige 1943-45

Af Birgitte Saltorp

Egentlige skildringer af Den danske Kirke i Sverige er kun offentliggjort i den første efterkrigstid, dels af provst K. L. Aastrup, Ulfborg & Hind (senere Odense), dels af pastor Poul Borchsenius, Randers, og disse beretninger kan næppe kaldes udførlige.

Da materialet er spredt og for størstedelens vedkommende offentligheden ukendt, forekom det vigtigt at indarbejde emnet i en opgave i kirkehistorie¹ for derved forhåbentlig at bevare kilderne for fremtidig forskning. Nærværende artikel, som er en videre bearbejdning af nævnte opgave, skal belyse hvad, der karakteriserer kirken i udlændighed, herunder præsternes ansættelsesforhold og organisering, en strid med Dansk Kirke i Udlandet samt teologiske aspekter i præsternes virke.

Der findes en del utrykt materiale på området, såsom Børge Roesens prædikener samt artikler og enkelte officielle skrivelser tilstilet samme, K. L. Aastrups erindringer (nedfældet omkring 1975), samt en enkelt upubliceret artikel af Poul Borchsenius; disse er alle med stor velvillighed udlånt af præsternes familier. Provst emer. Gunnar Sparring-Petersen, pastor emer. Eilif Krogager samt cand. theol. Johs. Dragsdahl har været særdeles behjælpelige med gennem korrespondance og samtaler at korrigere »forskrivelser« og at uddybe emnet. De officielle skrivelser til og fra kirken, der må have eksisteret, synes at være bortkommet, mens en kartoteksæske med kort til registrering af dåb, velsignelse af brudepar og jordpåkastelser endnu findes i Kirkeministeriet. Til gengæld har Johs. Dragsdahl stadig de breve, han illegalt sendte hjem til sine gamle »kolleger« på Kirkens Front.

Kirkens oprettelse og kirkekontoret

Poul Borchsenius (1897-1983) var den første danske præst, der som følge af illegal virksomhed under besættelsen så sig nødsaget til at flygte til Sverige (december 1943). På sin første dag i landet skrev han til den danske gesandt J. C. W. Kruuse og foreslog, at denne ansatte ham som præst ved gesandtskabet. Borchsenius henviste til Grundlovens daværende paragraf 3: Den evangelisk-lutherske kirke er den danske folkekirke og understøttes som sådan af staten – og som staten måtte i dette tilfælde regnes den såkaldte flygtningestat. Derefter fik Borchsenius arrangeret et møde med Edvard Rodhe, biskoppen i

Lund, som så skrev til Kruuse og anbefalede, at man fulgte Borchsenius' forslag. I begyndelsen af januar modtog Borchsenius brev fra den danske gesandt, som kaldte ham til Stockholm for derfra at virke som præst for alle danske i Sverige.²

»Den danske Kirke i Sverige« bevilligedes kontor i forbindelse med Det danske Flygtningekontors andre kontorer i Gamla Stan (på daværende tidspunkt bedst kendt som »Flyktingköping«). Borchsenius havde de første måneder »kontor« på en afsats i en trappeopgang, hvorfra alle fortrolige samtaler måtte forlægges til et andet sted på trappen eller til den nærmeste restauration.

Snart fik kirken dog bevilliget tre små lokaler i Klarabergsgatan. Her arbejdede de i Stockholm boende præster, samt en sekretær. Kontorets første sekretær var »Bit« Bonde-Henriksen, født Else Marie Goldschmidt, gift med Berlingske Tidende-journalisten Henrik Bonde-Henriksen, den anden hed Vibeke.³ Iflg. Sparring-Petersen flyttede den ene af disse damer, formentlig denne Vibeke som i så fald havde et jødisk klingende efternavn, til San Francisco nogen tid efter Danmarks befrielse.

Arbejdet på kontoret bestod dels i at holde kontakt med de danske i forlægningerne og (til at begynde med) arrangere præsternes besøg i disse samt i registrering af kirkelige handlinger. Sparring-Petersen beretter, at han i besættelsens sidste dage ikke havde noget særligt at lave på kontoret, og at de to damer må have taget sig af papirgangen, hvis på dette tidspunkt der overhovedet har været nogen.

De danske præster nåede fra 25. december 1943 til primo juni 1945 at foretage 114 kirkelige handlinger, heraf 24 jordpåkastelser, 73 barndåb og 17 velsignelser af ægteskab (det var ikke præsterne tilladt at vie folk). Når man sammenligner det samlede antal fødsler, vielser og dødsfald i den danske »lejr« vil man konstatere, at præsterne kun havde handlinger i forbindelse med ca. ¼ af disse.⁴ Dette skyldes blandt andet, at omtrent ⅓ af danskerne var jøder, og at en del andre ønskede at vente med bryllup eller dåb, til landet atter var frit; man kan også forestille sig, at man lod sig vie på rådhus og så ventede med velsignelsen til efter hjemkomsten, og at f.eks. de kommunistiske flygtninge ikke ønskede kirkelig betjening.⁵

Der synes også at have været enkelte konfirmationer, der ikke er optaget i kartoteket i Kirkeministeriet; således nævner Aastrup et sted salmebøger, der af biskop Fuglsang-Damgaard er blevet sendt over til brug for konfirmandundervisningen, i »Danskeren« gøres i 1944 op-

mærksom på, at Borchsenius vil afholde konfirmation i Stockholm samme efterår, og M. K. Kofoed henvender sig i oktober 1945 til Kirkeministeriet blandt andet for at meddele, at han den 29. april s.å. holdt konfirmation med kun een konfirmand i Gøteborg.⁶

Ved besættelsens ophør tog de fleste præster hjem med Den danske Brigade, mens Sparring-Petersen blev tilbage for at »afvikle« kirken med ordre (vistnok fra Borchsenius) om, at den, der kommer sidst, rejser sidst. I dagene efter befrielsen holdt Sparring-Petersen bl.a. en dansk takkegudstjeneste (8. maj; prædiken bevaret) og deltog i en fælles-nordisk takkegudstjeneste for »de sejrende magter«, hvor han som en af flere præster oplæste et skriftsted. Der lavedes ikke et egentligt afsluttende arbejde for kirken; da Sparring-Petersen forlod kontoret den 16. maj låste han døren og overlod nøglen til Flygtningekontoret, som må have taget sig af oprydningen. Næste dag afleverede Sparring-Petersen personlig kartoteket over dåb, jordpåkastelser og ægteskabsvelsignelser til departementschef Holbøll i Kirkeministeriet.⁷

Præsternes ansættelsesforhold og organisering

De danske præster var temmeligt vellønnede; dette synes at skyldes Borchsenius, som da også var den eneste af præsterne, der havde medbragt både kone og to børn. Han havde ved sin ansættelse i flygtningestaten fået den danske gesandts og flygtningeadministrations accept af, at han og senere ankommende danske præster skulle have samme vilkår som læger, nemlig femhundrede kroner om måneden og rejseudgifter dækket efter gældende regler, »dog at de femhundrede kroner skulde fradrages i vor løn hjemme, når Danmark igen var frit.«⁸

»... Desuden var femhundrede svenske kroner mere, end jeg kunne bruge på en måned, og til forskel fra, hvad jeg var vant til, havde jeg ekstrairndtægter ved artikler i »Sydsvenska Dagbladet« og et radioforedrag. En hel del foredrag holdt jeg også i forskellige svenske forlæggninger, og selv om jeg ikke husker det, har jeg nok fået honorar for nogle. Efter krigen slettede den svenske stat al flygtningegæld, og så kunde den danske stat ikke så godt kræve af os, hvad vi havde forpligtet os på at betale tilbage«, skriver K. L. Aastrup.⁹

Om Børge Roesen vides endvidere, at han ved sin ansættelse ved Brigaden »vil være at aflønne som Kaptajnløjtnant«, ¹⁰ hvilket vil sige til en løn svarende til d.kr. 5388-6726 (1942), altså ca. SKr. 500.¹¹ Sparring-Petersen oplyser, at han ved sin ansættelse i kirken medio

marts 1945 af Borchsenius fik besked på, at også han ville blive aflønnet med de femhundrede kroner om måneden.

Da M. K. Kofoed (med hustru) og K. L. Aastrup som folkekirkepræst nr. to og tre var ankommet til Sverige, indkaldte Borchsenius dem til møde i forbindelse med en prædiken, han skulle holde i Mölle ved Helsingborg. Borchsenius foreslog ved dette møde, hvor han »nedlagde« lederposten, en inddeling af »sognene« således, at Kofoed fik Göteborg med Halland og Västergötland til Vättern, Aastrup fik Skåne, Blekinge, Småland og et hjørne af Östergötland, mens Borchsenius selv tog Stockholm og resten af landet. Resultat: Aastrup endte med at få omtrent halvdelen af samtlige danske flygtninge i sit »sogn«, mens Borchsenius blev præst for flygtningeledelsen i Stockholm.¹²

Hvad der i tiden derefter skulle aftales præsterne imellem, ordnedes pr. korrespondance eller pr. telefon. Hver enkelt præst var altså »biskop« i sit eget område. Kirkekontoret synes primært at have været et sted at samle de mere officielle tråde, som f.eks. kirkebogsføringen. I de enkelte »sogne« havde præsten en gruppe »lokale« danske, som han støttede sig til; Aastrup beretter: »Ødum var altså degn i Lund og i hans forfald Danstrup. Da der kom gang i gudstjenesterne i Malmø, fik Kai Eldal job'et der. Første gang rystede han som espeløv af betagelse«. ¹³ Ude omkring i landet måtte man »nøjes« med den lokale svenske, kirkelige betjening.

Et særligt, men ikke af den grund mindre interessant tilfælde kendes kun fra een kilde. Aastrup beretter, at han efter en mindetale i Malmø for de faldne (den 9. april 1944) havde en samtale under fire øjne med Flygtningekontorets daværende leder, professor Hurwitz. Denne bad Aastrup skrive til sig privat, altså også uden om Flygtningekontoret, hvis han skulle blive »opmærksom på et eller andet i flygtningeverdenen, der ikke var, som det burde være...«. Det var en opfordring, Aastrup aldrig fulgte, selv om han en enkelt gang meldte en ung mand til Flygtningekontoret i Malmø – han havde »betroet« præsten hvordan, man kunne snyde penge fra Flygtningekontoret.¹⁴ Eilif Krogager skriver, at han ikke har været ude for noget tilsvarende, men gør opmærksom på, at man i Brigaden, hvor Krogager var feltpræst, har haft større indsigt i hvem, folk var, og hvad, de foretog sig, så »angiveri« har ikke været »nødvendigt« i samme grad.¹⁵

De danske præster i Sverige har selvfølgelig haft deres personlige problemer at tumle med. Ofte har de nok været diskuteret med en god ven blandt de svenske præster, men Aastrup nævner dog, at en af hans danske kolleger nogle gange henvendte sig. Han havde efterladt sin

kone derhjemme og følte, iflg. Aastrup, at han havde ladet hende i stikken.¹⁶

Lederspørgsmålet

»Efter at være vendt tilbage til Stockholm et par Dage før Kapitulationen, blev jeg, der var ankommet til Sverige som dansk Præst nr. 11, af mine Kolleger valgt til Formand for de danske Præster i Sverige, bl.a. med den Opgave at repræsentere mine Kolleger i Forhandlinger med svenske og danske Myndigheder, ligesom jeg overtog Ledelsen af det danske Kirkekontor i Stockholm«. G. Sparring-Petersen, 1945.¹⁷

»Naar der af og til i svenske og danske Aviser har været nævnt en »Leder for den danske Kirke i Sverige« og en »Formand for de danske Præster«, har det ikke noget med de virkelige Forhold at gøre«. K. L. Aastrup, 1945.¹⁸

Ovenfor anførte bemærkninger har i efterforskningens løb voldt en del kvaler, men citaterne samt Borchsenius' og Aastrups erindringer afslører, at der må have været problemer omkring kirkens ledelse. På det tidspunkt Borchsenius var ene om arbejdet i Sverige, var det naturligt, at han satte det i system, for så vidt det var muligt. Men på grundlag af udtalelser, især hos Aastrup med en vis støtte fra Kofoed,¹⁹ lader det til, at Borchsenius i alt for udpræget grad gav rollen som bannerfører. Iflg. Aastrup var det ellers netop Borchsenius, der foreslog, at ingen af de tre præster, der var i Sverige i februar 1944 (Borchsenius, Kofoed og Aastrup) skulle være leder, men at de skulle løse fælles problemer sammen.

Det er almindeligt kendt, at der i det danske flygtningesamfund var problemer mellem Stockholmledelsen og flygtningeorganisationerne på vestkysten. Så selv om Borchsenius ikke har været leder af kirken, er han alligevel officielt blevet betragtet som sådan, fordi han sad i Stockholm og dermed havde til huse på kirkens kontoradresse. Således i en bog udgivet af det danske gesandtskab i Stockholm i efteråret 1945 til minde om flygtningetiden: »... Pastor Borchsenius, der bl.a. var Leder af Flygtningekontorets kirkelige Afdeling ...«. ²⁰

Dertil kommer Sparring-Petersens påstand om, at han af sine kolleger var blevet valgt til »Formand for de danske Præster« i begyndelsen af maj 1945. At han har ledet kirkekontoret efter besættelsens ophør, hersker der ingen tvivl om, men det synes sikkert, at ikke alle kollegerne har været med til at vælge ham ind på posten. I hvert fald skriver Aastrup i 1975: »Jeg ser af »Kirkelig Håndbog«, at provst Sparring-Petersen blandt meget andet har oplyst om sig selv: »Dansk præst i

Stockholm 1945 (formand for de danske præster)«. Det ved jeg ikke af, men har nok hørt, han efter kapitulationen blev sendt over for at afvikle det kirkelige arbejde, da vi andre havde fulgt Brigaden hjem».²¹

Det er nok mere sandsynligt, at Borchsenius har overdraget Sparring-Petersen »sine beføjelser« i Stockholm, da besættelsen nærmede sig sin afslutning, fordi han ønskede at hellige sig sit arbejde som præst ved Brigaden – dette stemmer overens med Sparring-Petersens tidsangivelser. Han beretter, at der synes at have været en korrespondance mellem Borchsenius og de andre præster i anledning af, at Flygtningekontorets leder, kontorchef Sigurd Wechselman, ønskede en officiel leder, der skulle kunne stå til ansvar overfor blandt andre de svenske myndigheder. Af denne korrespondance skulle der ikke være kommet noget entydigt resultat, men da Borchsenius ønskede at hellige sig arbejdet i Brigaden, gav han Sparring-Petersen besked på at tage ledelsen. Denne kom reelt kun til at vare et par uger i maj, og provst Sparring-Petersen har da også fortalt mig, at han har ladet oplysningen »formand for de danske præster« udgå af Kirkelig Håndbog/Teologisk Stat. Hertil kommer den interessante detalje, at Borchsenius, iflg. Sparring-Petersen allerede i 1944 havde skrevet til samme, der på det tidspunkt befandt sig ganske legalt i Danmark, og havde opfordret ham til at komme til Sverige, fordi der var masser at lave for en præst. Sparring-Petersen var, ud over at være almindeligt kendt for sine anti-nazistiske kronikker i bl.a. Politiken og Kristeligt Dagblad op til besættelsen, også tidligere nabopræst til Borchsenius, da de begge var præster på Vesterbro i København.

Oversigt over præsterne

Ialt nåede 11 præster at få ansættelse ved Den danske Kirke i Sverige, og enkelte andre nåede da også at virke nogle dage eller uger uden egentlig ansættelse; af disse har de færreste efterladt offentligt tilgængelige oplysninger om perioden; de sidst tilkomne har formentlig ikke ment at have meget at bidrage med, men man kan da håbe, de pågældende vil nedfælde deres erindringer fra perioden. Oversigten er disponeret efter tidspunktet for præsternes tiltræden i Den danske Kirke i Sverige.²²

Poul Borchsenius, 1897-1983, Skt. Peders Kirke i Randers, startede folkekirkearbejdet i Sverige og lavede feltpræstordningen, som den kom til at se ud i Den danske Brigades regi. Var selv præst i Østverige og indtil de første majdage i 1945 daglig leder af Stockholm-kontoret, men han rejste en del rundt i landet og holdt foredrag og »hyggeafte-

ner«. Skrev under opholdet bogen »Danska Kyrkan i Storm«, Stockholm, 1944, som har givet svenskerne et godt indblik i besættelsestidens danske kirke. Fulgte Den danske Brigades 1. Batallion til Danmark som feltpræst. Havde kone og to døtre med til Sverige.

Markus Karl Kofoed, 1900-1989, Borris, Gammelstrup og Sparkjær delte med K. L. Aastrup den svenske vestkyst. Her boede de fleste danske, og der foregik et stort arbejde med at modtage nyankomne og hjælpe dem til rette såvel praktisk som åndeligt. Kofoed virkede ikke som feltpræst men som motorvognsfører ved Brigadens Motorvognskompani. Medbragte sin hustru til Sverige.

Karl Laurids Aastrup, 1899-1980, Ulfborg og Hind, den eneste af de danske præster i Sverige, der på dette tidspunkt var provst. Den tredje præst, der kom til Sverige og derfor med til at lægge grunden til arbejdet. Hans største visible bedrift var i samarbejde med Mogens Wøldike at lave en Salmebog for Den danske Kirke i Sverige, som var hårdt tiltrængt, og senere et tillæg med julesalmer. Han havde desuden chaufførtjeneste ved Brigadens Arbejdskommando. Brugte en del tid på oversættelse af svenske salmer til dansk. Endvidere upublicerede erindringer samt et foredrag i familiens eje.

Eilif Krogager, f. 1910, Tjæreborg og Sneum, var Den danske Brigades første fuldtids-feltpræst; han arbejdede ved 5. Batallion, som han fulgte til Sønderjylland ved besættelsens ophør, og havde iflg. eget udsagn²³ ingen særlig kontakt med kirkekontoret i Stockholm.

Børge Roesen, 1913-1985, Ellidshøj og Svenstrup, var fra midten af 1944 feltpræst ved 2. Batallion. Var i batallionen kendt for sin store indsats bl.a. for lejrbladet »Batallions Tidende«. Diverse prædikener og scrapbøger i familiens eje.

Vagn Schousboe, 1905-1988, Ørum og Daugaard, tildeltes området omkring Norrköping. Nævnes sjældent i kilderne.

Harald Sandbæk, 1904-1986, Hersom, Bjerregrav og Klejtrup, fungerede som Den danske Kirkes »ambassadør«. Som repræsentant for kirken såvel i Danmark som i landflygtighed var han den officielle repræsentant ved Ærkebiskoppen af Canterburys indsættelse i 1945, ligesom han var den officielle danske taler ved en mindehøjtidlighed i Westminster Abbey 9. april samme år.²⁴ Det synes dog, iflg. Sparring-Petersen at være således, at det ikke er Den danske Kirke i Sverige men den centrale, danske flygtningeadministration i Stockholm, der har sat Sandbæk på disse opgaver. Dragsdahl fortæller, at Sandbæk også fungerede som »studievejleder«, idet han sørgede for at D. fortsatte sine studier af N. T. Græce i udlændigheden.

Thorkild Balslev Clausen, 1912-1981, Vejlbj og Homaa, har haft

megen rejseaktivitet, eftersom han tildeltes Uppsala og Norrland, hvor danskerne boede meget spredt. Efter krigen feltprovst under »oprydningsarbejdet« i Tyskland.

To præster nåede lige at blive ansat men kom næsten ikke til at virke ved Den danske Kirke i Sverige. Aastrup beretter, at »Mikkelsen var en vældig flink fyr«, men at den anden (navn angives ikke) ikke var nogen god reklame for folkekirken. »... Pastor Mikkelsen og en sygeplejerske gjorde hans part af disse pligtarbejder, – »for at redde kirkens ære«, sagde de«. Endvidere nævner Aastrup en tredje præst, som ikke skulle være flygtet fra Gestapo men fra »en historie med en pige-konfirmand«, og som tilbageholdtes i en forlægnings af svenskerne; dette har ikke kunnet efterprøves.²⁵

Kristian Peder Mikkelsen, 1914-1965, fængselspræst i Horsens, blev udnævnt til hjælpepræst i Stockholm med ordre til at følge en af Brigadens batalioner ved hjemsendelsen.

Ejnar Krogh, 1912-1984, Utterslev, tildeltes området omkring Jönköping som sogn.

Gunnar Sparring-Petersen, f. 1900, Brønshøj, kom til Sverige 17. marts 1945. Var først en måneds tid gæst hos »Nordiska ekumeniska Institutet« ved Uppsala, afbrudt af et nordisk kirkeligt møde i Helsingfors fra 5. til 11. april. Ansattes ved hjemkomsten som præst i Uppsala og Stockholm men blev straks efter sendt til vestkysten for at hjælpe til med de tidligere koncentrationslejr-fanger, der i disse dage ankom.²⁶ Vendte 3. maj tilbage til Stockholm for, da Brigaden kommanderedes til Helsingborg dagen efter, at overtage ledelsen og afviklingen af Den danske Kirke i Sverige.²⁷ Det blev således S-P, der den 8. maj holdt dansk takkegudstjeneste i Stockholm (prædikenen bevareret),²⁸ og som siden hen i »Dansk Kirke« takkede alle, der havde gjort noget for kirken. Afleverede 17. maj 1945 personligt kirkebøgerne til departementschef Holbøll i Kirkeministeriet. Se iøvrigt afsnittet om kirkens ledelse.

Endnu to danske præster kom til Sverige i besættelsens sidste dage, nemlig pastor *Jørgen Kofoed*, Alminde-Viuf, 1900-1979, og *Kai Jørgen Marcussen*, Våbensted og Engestofte, 1898-1969. Om disse fortæller Aastrup: »I et større kursted ved Helsingborg var de raske indkvarteret, fordelt i flere huse med værelser og samlingsstuer. Jeg vidste, der var et par præster imellem, og tog derfor en koralbog med til dem. Mærkelig nok var det vist rabbineren, Melchior, der havde skaffet mig den koralbog. Da jeg sad og drak kaffe med de to præster, gik Arnulf

Øfverland rundt i stuen og skulede ondt. Han havde forlangt, at der skulle nedlægges forbud mod afholdelse af gudstjeneste; det var ufri-sindet, for så kunde de andre ikke være i den samlingsstue, hvor det foregik. Der var mindst ti andre samlingsstuer til rådighed; men selv-følgelig, hvis Øfverland havde udset sig en bestemt stue at være i, så var det en mindelse om koncentrationslejrbarberi, om nogen sang en salme der, et utilladeligt overgreb på menneskelig frihed«. ²⁹ Men som nævnt nåede disse to præster ikke at virke i Sverige, men man må dog formode, at de har virket blandt de andre Røde Kors- »fanger«. En tredje præst nævnes 8.5.1945 i Kristelig Dagblad som præst for sine tidligere medfanger, nemlig pastor *Niels Jørgensen Madsen* (1900-1978), Sønderborg.

Endvidere skal her nævnes stud.theol. *Johannes Dragsdahl*, f. 1922, som fra efteråret 1944 ansattes som Borchsenius' hjælpepræst, og som under pseudonymet Uffe Brand var redaktør for kirkebladet »Dansk Kirke« og medarbejder på det fælles-nordiske tidsskrift Kirke nytt samt ved Dansk Pressetjeneste.

Der nåede således ialt at virke femten præster (eller i hvert fald teologer) for Den danske Kirke i Sverige, idet Jørgen Kofoed, K. J. Marcussen og N. J. Madsen må formodes at have arbejdet ulønnet.

Den danske Brigades feltpræster

Den 4. oktober 1944 afsendte oberstløjtnant von Freiesleben følgende skrivelse til Kommandoen for Militære Flygtninge.

Til Kommandoen for Militære Flygtninge

Batallionen anmoder herved Kommandoen om at foranledige, at dansk Flygtningepreest i Uppsala, Pastor Børge Roesen, bliver ansat som Feltpræst ved 2. Batallion.

Batallionen har anvendt Pastor Roesen ved en Feltgudstjeneste i anledningen af Kongens Fødselsdag og i Forbindelse med denne Dag haft ham som Gæst i et Par Dage. Pastor Roesen var særdeles interesseret i Batallionens Arbejde, som han fulgte i Marken med en naturlig Friskhed og paa en upretentiøs Maade. Efter sin Hjemkomst til Uppsala har Pastoren henvendt sig til Pastor Borchsenius, der tidligere havde meddelt ham, at Gesandtskabet havde Arbejde til ham, naar Hjemrejse til Danmark forestod. I Henhold til Brev af 1.10 d.A. meddeler pastor Roesen imidlertid Batallionen, at dette *ikke* er Tilfældet, og at saavel Pastor Borchsenius som han selv meget gerne ser ham udnævnt til Feltpræst.

Pastor Roesen vil som Flygtningeprest i Uppsala kunne være stadig Kontakt med Batallionen.

*E. Freiesleben.*³⁰

Allerede først i januar 1944 mødtes Poul Borchsenius med general K. Knudtzon, initiativtageren til og lederen af Den danske Brigade (officielt kaldet Politistyrkerne). Det var generalens ønske, at man ved Brigadens enkelte batallioner skulle have feltpræster efter engelsk forbillede. Borchsenius indvilligede men stillede eet usædvanligt krav: at feltpræsterne skulle have lov til at bære våben. Begrundelsen var, at præsterne som så mange andre var eftersøgt af Gestapo som krigsforbrydere og derfor ville have brug for våben til at forsvare sig, hvis de blev taget under indsats i Danmark.³¹ Det var på dette tidspunkt muligt for engelske præster at bære våben i særlige zoner under kamp, men det er så vidt vides første gang i nyere tid, feltpræster har fået tilladelse til at bære våben til hverdag.

Som det kan læses af ovenstående brev, var præsterne ikke blot interesserede men også aktivt engagerede i Brigadens hverdag. De lærte, i forlængelse af Borchsenius' krav, også at håndtere revolvere og kaste håndgranater, og der var for disse »universitetsfolk« også en indsats at gøre med at stable lejrblade på benene. Journalist Henrik Bierberg, som selv var i Brigaden, beretter, at »først da »Præstegruppen«, Feltpræst Børge Roesen, kom til Sättra Brunn, fik Redaktionen mere Stof end Bladet kunne rumme«. ³² Det var ikke, som man kunne foranlediges til at tro, Roesens egne artikler, der fyldte bladet, men derimod dem, han fik andre til at skrive!

Der var gudstjeneste i lejrene mindst en gang om ugen, men præsterne arrangerede også foredrags- og filmaftener. Foredragssale og kantine gjorde det ud for kirkerum, når man ikke »delte gudstjeneste« med svenskerne i de lokale kirker. Mødeprocenten var ikke høj på almindelige søndage, ca. 10 %, men på særlige festdage såsom kongens fødselsdag fik præsten lov til at tale til hele batallionen.³³ Da batallionerne var på ca. 1000 mand hver, skulle en præst nok ikke være utilfreds med en »belægningsprocent« på 10, når man tilmed erindrer, at der i batallionen også har været en del jøder og kommunister.

Ifølge E.-M. Bonde-Henriksen synes man på et tidspunkt at have fået en del felttestamenter fra Danmark (Det ny Testament, revideret Udgave 1907, Det danske Bibelselskab, 1943, udgivet hos Haase & Søn). Oplysningen er hidtil ikke fundet andre steder.

Senere feltprovst Thorkild Clausen skriver, at brigadepræsterne fik besked på at afholde gudstjeneste for hver deres batallion en af de

første dage i maj, hvor de lå i feltlejr ved den svenske vestkyst og kun ventede på, at englænderne eller russerne skulle gå ind i Danmark.

»... Ingen vidste hvad, der laa forude, men de fleste ventede, at vi ville komme i Ilden og vidste, at vi muligvis ikke ville komme levende fra det. Soldaterne kom fra Øvelse, da vi skulle have Gudstjeneste, og for en Stund lagde de Udrustningen og Vaabnene fra sig for at holde Gudstjeneste. Man havde den Følelse, at mange af de unge Mænd søgte at faa den Fred i Hjertet, der er nødvendig for at kunne staa overfor Fjendens Bøssepiber. Efter Gudstjenesten var der ogsaa flere, der kom for at tale om Liv og Død og den Opgave, vi mente, vi gik ud til. For den Soldat, der staaar overfor at komme i kamp, er der ikke nogen Tvivl om, at Gudstjeneste og Præst betyder en hel Del; og det er en utilgivelig Fejl, hvis Kirken svigter ved ikke at være der eller ved ikke at forkynde det fulde Budskab om Synd og Naade«. ³⁴ Den 5. maj fulgte præsterne den batallion, de var tilknyttet, først til København og derfra videre til det batallionen designerede område.

Under den senere, danske debat om hvorvidt, hæren overhovedet skulle have et feltpræstevæsen var Poul Borchsenius, Thorkild Clausen, Børge Roesen, Harald Sandbæk og K. L. Aastrup særdeles aktive med indlæg i aviser og tidsskrifter.

Bladet »Dansk Kirke« og andre presseaktiviteter

Nødvendigheden af et kirke- og menighedsblad var udtalt. En stor del danske i Sverige var ikke klar over, at de havde mulighed for at få forrettet kirkelige handlinger af »deres egne« præster, og endnu mindre, hvorledes de skulle få fat i disse ud over gennem Flygtningekontoret i Stockholm.

Da stud.theol. Johs. Dragsdahl, som havde været medredaktør på Kirkens Front, kom til Stockholm, besluttede præsterne i samarbejde med ham at starte bladet »Dansk Kirke«. Til bladet start bevilligede den svenske Statskirke i december 1944 Sv. kr. 1500,-, ligesom der i (formentlig) den stockholmske menighed indsamledes Sv. kr. 57,- til formålet. ³⁵ Aastrup beretter, at han på et tidspunkt blev kaldt til biskop Rothe i Lund, hvor han fik overrakt Sv. kr. 5000,-, som skulle bruges til det danske, kirkelige arbejde. Hele summen er iflg. Aastrup (han er dog ikke helt sikker) overgivet stud.theol. Johs. Dragsdahl; ³⁶ Dette fremgår dog ikke af kirkebladets regnskab, så enten er disse penge gået udenom det officielle regnskab, ³⁷ eller også husker Aastrup fejl af kr. 5000,- og kr. 1500,-. Redaktionen bestod af præsterne, som på det tidspunkt var Borchsenius, Kofoed, Krogager, Roesen, Schous-

boe og Aastrup; som redaktør valgtes Uffe Brand (Kirkens Fronts dæknavn for Johs. Dragsdahl).

Det blev arrangeret at bladet skulle udgives af Svenska Diakonistyrrelsens Bokförlag. Efter svensk lovgivning var det nødvendigt med en svensk »ansvarlig udgiver« (som en ansvarlig redaktør i Danmark); til denne post valgtes Diakonistyrrelsens direktørs søn, Bo Runeberg. Dragsdahl beretter, at Runeberg ønskede et menighedsblad efter svensk forbillede, mens han selv (altså Dragsdahl) ville lave et blad, der viste, at kirken heller ikke i udlændigheden var tandløs. De første to numre var for Dragsdahl »meget kirkelige«, så da han i nr. 3 (10.2.1945) bragte Børge Outzes artikel om »Den nazistiske Religion« samt artiklen »Skal Sejrsdagen fejres i Blod... eller?«, beklagede Bo Runeberg den ændrede kurs. Det fremgår af et af Dragsdahls breve til vennerne på Kirkens Front (16.3.1945), at han fortsatte efter sin egen linie i nr. 4, hvorfor Runeberg gik i protest. »Naa, nu ser vi. Desværre er der en del fare for, at pengene gaar sammen med ham, saa vi maa standse bladet. Vi falder i alt fald med ære. Jeg er træt af det kompromis nu. Men hvor det smerter mig, at man ikke i den svenske kirke har mere tillid til os danske, end at man kommer med betingelser for at hjælpe os«. ³⁸ Der kom hjælp. Roesen kendte kyrkoherde Folke Hultkrantz, der gerne påtog sig det officielle ansvar for bladet. Derefter var der ingen modstrid mellem redaktionens og udgiverens ønsker. ³⁹

Her skal blot peges på enkelte aspekter i Dansk Kirke, idet de teologiske holdninger f.eks. ikke behandles. Bladet indledtes som regel, for så vidt dette udtryk kan bruges, af en svensk eller en norsk gæsteskrubent, som gav et indtryk af den kæmpende kirke og gjorde sig overvejelser om efterkrigstiden. Blandt disse skribenter var ærkebiskop Erling Eidem, professor Einar Molland, biskop Gustaf Aulén og biskop Arne Fjellbu. I »Dansk Kirke« nr. 2 indledtes en samtidskirkehistorie en miniature: »Danmarks Kirke under Besættelsen«. Hvert af de fire afsnit, der nåede at blive publiceret inden maj 1945, havde sin egen uddybende undertitel: »... indtil Oktober 1943«. ⁴⁰ »Danske Præster og andre« (om de nazistvenlige præster), ⁴¹ »Kirkens Stilling bliver klar«, ⁴² samt »... og Kirken lod sig ikke rokke«. ⁴³ Artikelserien fik aldrig nogen afslutning i kirkebladet, men selv om navnet på artikelseriens forfatter aldrig offentliggjordes, er det sandsynligt, at serien fandt sin endelige form i Sandbæk og Ralds: »Den danske Kirke under Besættelsen«. Dette understøttes af, at man ikke ønskede, at tyskerne skulle vide, hvor Sandbæk befandt sig, ⁴⁴ samt at Sandbæk, som de fleste af de andre danske præster i Sverige beordredes med Brigaden hjem og derfor ikke fik tid til at afslutte serien. Dragsdahl erindrer ikke hvem,

der skrev artikelserien, og mener heller ikke at kunne genkende forfatteren efter sprogetonen.

Bladets bagside indeholdt hver gang en liste over præsternes adresser og telefonnumre samt over gudstjenester og andre begivenheder af menighedens interesse. Ofte udfyldtes siden med det digt og/eller en kort artikel af en af præsterne. Med »Dansk Kirke« nr. 4 og nr. 5 fulgte også Dragsdahls gamle blad »Kirkens Front« (hhv. nr. 15 og nr. 17).

»Dansk Kirke« sendtes til samtlige danskere i Sverige og til alle svenske præster; andre svenskere kunne tegne abonnement på bladet for kr. 3,- i kvartalet. Man skaffede sig danske »distributører« i alle større provinsbyer, ligesom man opfordrede læserne til at sende adresser på »ensomt boende danskere« til redaktionen.⁴⁵ Det fællesnordiske tidsskrift »Kristeligt fællesskab – Nordisk Tidsskrift for de ekumeniska strävandena« hilste i foråret 1945 »Dansk Kirke« velkommen med en længere notits om bladet og oplysning om hvor, det kunne rekvireres. Redaktør Nils Karlström afslutter notitsen med følgende ønske: »Vi hälsa den nya tidningen välkommen – samtidig som vi uttala en förhoppning, att den yttre anledningen till dess utgivande snart skall vara obefindlig«.⁴⁶

Med besættelsestidens ophør sluttede også redaktionen af »Dansk Kirke«. Majnummeret, der som det eneste ikke har nogen udgivelsesdato, var dels et tilbageblik over kirkens tid i Sverige, dels en tak til den svenske kirke og alle andre, der havde hjulpet Den danske Kirke i Sverige og dens blad.

Samtidig med oprettelsen af Dansk Kirke arbejdede Johs. Dragsdahl med at finde nyheder til Kirkens Front i Danmark. I sine breve beretter han meget om hvor lang tid, arbejdet på Klippekontoret tog. Han synes også at have foretrukket dette arbejdssted frem for kirkekontoret. Omkring den 13. marts 1945 skriver han hjem til kollegerne på Kirkens Front: »Foreløbig har vi altsaa faaet det lille fælles-nordiske kirkeblad i gang. Det bringer kun nyheder, men kan dog danne grundlag for at skabe forbindelser og det er nærmest det, der er mit maal foreløbig. Ligeledes har jeg maattet opdage, hvor lille et land, Danmark er, og særlig hvor lille jeg er i verdens øjne, naar jeg kommer ud i den store verden. Derfor søger jeg foreløbig at skabe os fodfæste i nord. Forbindelserne til andre lande er saa vanskelige og iøvrigt er de trods alt mere beslægtede med os heroppe i nord.«

At gøre noget arbejde blandt sine egne her bryder man sig ikke meget om, hvilket iøvrigt er forkert tænkt. Men der er saa megen skænderi om ubetydeligheder – jeg plejer at sige, at vi har glemt vort

danske lune hjemme og er blevet smittet af den svenske højtidelighed ... Det har været saa synd for de andre præster, der led meget under denne vanskelige overkommando, samtidig med at de var ude af stand til at overse situationen klart«. ⁴⁷ (Jvf. afsnittet om ledelsen af Den danske Kirke).

En af de første ting Dragsdahl gik i gang med efter at være ankommet til Sverige var produktionen af den lille grå »Andagtsbog for Hjem og Skole«, som indeholdt Gustaf Auléns »Kirken og Nationalsocialismen« med et forord af K. L. Aastrup til salg i Danmark. De fire kroner, bogen kostede, tilfaldt ubeskåret Kirkens Front.

I samarbejde med nordmænd og svenskere havde man i januar 1945 udgivet endnu et blad, primært for præster, – første nummer hed Kyrko-Nyheter/Kirkelig Pressetjeneste⁴⁸ – som orienterede om mere fagteologiske emner end f.eks. Dansk Kirke gjorde. Bladet indeholdt nyheder fra hele verden, både Syd- og Nordamerika, Afrika og Asien, men dog med særligt lange afsnit og Norge og Danmark. Nummer 2 og 3-4 (udkom som eet nummer) kom under navnet Kirke-Nytt, som bladet også benævnes de få steder, det figurerer. Det sidste nummer udkom den 19. maj 1945 som »Kyrko-Nyheter – inter-nordiskt informations-organ«, hvilket antyder, at man har haft ambitioner om at fortsætte dette nordiske bladsamarbejde. Sådan skulle det dog ikke gå.

Dansk Kirke i Udlandet

Dansk Kirke i Udlandet har siden 1920'erne fire gange om året arrangeret gudstjenester med danske præster i de svenske storbyer; en af de mest benyttede kirker var og er Sct. Petri i Malmø. Under besættelsen havde man af Gestapo fået tilladelse til at holde gudstjeneste i Sct. Petri to gange om året. 5. december 1943 prædikede pastor Mundt fra København,⁴⁹ og foråret 1944 kom provst Winther fra Marmorkirken til Malmø med en af Gestapo censureret prædiken i forseglet kuvert og konstaterede, at den derværende provst, Lysander, havde tilladt Aastrup at benytte kirken. Winter bad så provsten trække sin tilladelse tilbage, fordi han (Winter) frygtede, at Gestapo ville forbyde ham at prædike i en kirke, hvor en eftersøgt præst holdt gudstjenester.

»Winter forklarede mig, at hans besøg var det blivende arbejde, som der ikke skulle spændes ben for af mit foreløbige. Jeg tænkte, at det er det sædvanlige med organisationer; der begyndes pænt med, at der er nogle mennesker, man vil hjælpe; det ender altid med, at der er en organisation der skal opretholdes, og hvis ære skal værnes; har man lavet organisation af at gøre noget kirkeligt for udenlandsdanske, kan

man ikke finde sig i, at andre holder gudstjenester for danske i udlandet». ⁵⁰ Salmeligteren beklager også, at netop han bliver forvist fra Sthens gamle kirke, men da han ikke offentligt vil vise splid i den danske folkekirke, slår han sig til tåls med Jakobi Kirke i udkanten af byen. Hurtigt fandt man ud af, at danskerne havde svært ved at finde ud til denne fjerntliggende kirke, så allerede fra efteråret fik Aastrup af Lysander tilladelse til at benytte Petri »igen«.

Provst Winther forelagde den 27. april s.å. problemet for DKUs forretningsudvalg, som støttede hans handlemåde. ⁵¹ Alligevel synes DKU ikke i besættelsestiden at have afholdt flere gudstjenester i Sverige; begrundelsen herfor er ikke ført til protokols.

Det bør iøvrigt noteres, at biskop Ostenfeld omkring 1930-31 på Dansk Kirke i Udlandets vegne tilbød Poul Borchsenius stillingen som præst ved den danske kirke i Berlin. »Jeg følte mig tvunget til at svare, at Berlin var det sidste sted uden for Danmark, jeg kunne tænke mig at virke ...«. ⁵² Hvorvidt dette har haft nogen indflydelse på Sct. Petri-sagens forløb, er det med det foreliggende materiale ikke muligt at sige.

Prædikener og andre teologiske ytringer

»Ja, vi formår ikke at vinde Krigen. Men det er heller ikke det, der kræves af os. Der kræves af os – Gud kræver af os – at vi kommer med vort fattige, beskedne Bidrag til vort Lands og Europas Befrielse for Nazismens blodige Barbari«. ⁵³

»Respekt for menneskeliv, respekt for det enkelte menneskes værdi, det er det væsentlige træk i den modstand mod al nazisme, som vi stadig har at kæmpe, ikke militært, men i vore eget sind. For hvad hjælper der, at Hitler er besejret, hvis hans gift stadig sidder os i kroppen. Og det er der ting, der tyder på, at den gør.

Respekt for det enkelte menneskes værdi, det er kirkens parole i den kamp, der stadig foregår. Og det er denne respekt for det enkelte menneskes værdi de to lignelser idag vil lære os«. ⁵⁴

Desværre findes der meget få prædikener fra de danske præsters tid i Sverige bevaret. De eneste, det er lykkedes mig at finde frem til, er Børge Roesens prædikener dels ved Brigadens 2. batallion, dels i forskellige svenske kirker. Fra K. L. Aastrups hånd foreligger et enkelt foredrag, »Sabotage før og nu«, ligesom han har oversat en del svenske salmer til dansk, og Gunnar Sparring-Petersen har også bevaret sin prædiken fra den 8. maj 1945 for den danske menighed ved Klara Kyrka i Stockholm. Ligeledes har Poul Borchsenius holdt en række mor-

genandagter i Sveriges Radio, som findes bevaret i trykt form, mens den ene, Sparring-Petersen holdt i maj 1945, så vidt vides ikke eksisterer mere.

Det er ikke aktualitet, der savnes i Roesens prædikener. Uddragene ovenfor er udvalgt netop på grund af det tidstypiske. Denne tidehvervsk inspirerede⁵⁵ præst finder sine emner såvel i det timelige som i det evige. Et tilbagevendende tema er opgøret med systemerne og forsoningen med menneskene bag dem. Det er ikke muligt at foretage en kvalificeret analyse, men læseren (dengang tilhøreren) lades ikke i tvivl om, at prædikenerne er en habil teologs arbejde.

Præsterne holdt også foredrag og skrev artikler til den svenske presse. Det er muligt at finde artikler af danske præster i Svenska Dagbladet, Sydsvenska Dagbladet, Helsingborgs-Posten, Falu-Kuriren, flygtningebladet »Danskeren« og batallionernes egne blade, her i særlig grad »B.T.« eller »Batallions Tidende«, som den officielle titel lød, og der skal uden tvivl knyttes flere svenske aviser og lokalblade til denne liste. Man møder også gang på gang i præsternes erindringer glæden over, så meget de svenske aviser skriver om kirkens arbejde, og over, at de er gode til at bekendtgøre afholdelse af danske gudstjenester og møder.

Med hensyn til foredrag fortæller Aastrup hvordan, han blev sendt til en forlægning »i nærheden«, der var almindeligt kendt som »forlægningen for arbejdsu villige unge mænd«; den husede unge, der var taget til Sverige »for sjov« og havde fået et hårdt fysisk arbejde, som de hævdede, de ikke kunne overkomme. De lader til at have været mere utilfredse med svenskernes behandling af danskerne, end almindeligt var.

»Der var første gang sparsomt fremmøde til mit foredrag; da vi bagefter hyggede os sammen ved aftenkaffen, sagde jeg: »Næste gang taler jeg om »Sabotage før og nu«; så kan det være I kommer«. Jeg lavede så et foredrag med den titel, men det handlede om alt muligt andet«.⁵⁶ Manuskriptet til dette foredrag er i familiens besiddelse, og Valdemar Aastrup gør opmærksom på, at det meget vel kan være skrevet over ikke nedfældede foredrag holdt i Danmark tidligere under besættelsen. Det kan kort siges at handle om nationalisme og det danske folks selvrespekt gennem tiderne; det er først på de sidste halvanden side af det syv sider lange, håndskrevne foredrag, Aastrup når til samtiden: »Nu har vort Folk igen været i Fare. Og Forholdene har artet sig saadan, at Kampen for Friheden er kommet til at hedde Sabotage. – Ellers betyder Sabotage jo meningsløs Ødelæggelse af Samfundsværdier; men det kaldes nu paa Dansk »Schalburgtage«. Sabotage betyder Kamp imod Fjender, der er i Landet.

Den Kamp har vel ogsaa lejlighedsvis tidligere været ført ved lignen-

de Midler som nu (de sønderjyske Karle og »Brandmajorerne«!), men aldrig i det Omfang eller med det Held som nu. Vi er stolte af vore tapre Sabotører, af alle dem, der kæmper for hele Folkets Frihed.

Og hvis det skal gaa, som det altid før har gaaet i Danmark, saa kan vi ogsaa nu vide noget om vor Fremtid, – om hvem der skal raade i landet, naar Fjenden er drevet ud. Det afgøres nemlig ikke af, hvilken Regeringsform vi har, eller hvad man kalder de politiske Partier, der har Flertal i Rigsdagen; men det vi afgjort ved, hvilke Dele af Befolkningen, der nu i Nødaarene, i Farens Stund har været villige til at tage Kampen op.

For i Danmark har de to Ting altid fulgtes ad: Værneviljen og Retten til at raade. Om vi skal bo som frie Mænd i Landet og som Ligemænd, saa maa vi forlange en almindelig Værnepligt – og ikke en Karikatur af den, som vi havde, men en saadan, at alle vaabenduelige ogsaa uddannes til Vaabenbrug«.

Denne afslutning på talen er ikke alene politisk men også en piske-snert til tilhørerne, der jo for en stor dels vedkommende var flygtet af bekvemmelighedsgrunde, og som altså heller ikke f.eks. havde meldt sig til Den danske Brigade. Man kan, selv om det ikke fremgår af Aastrups papirer, forestille sig, at foredraget senere har været holdt bl.a. i Brigaden, hvor de samme ord må have lydt ganske anderledes. Desværre er dette et af de få endnu tilgængelige manuskripter (det vides dog, at Harald Sandbæk i 1945 i Norrköping talte om »Kampen mod Nazismen«);⁵⁷ mange prædikener og foredrag har måske (som ofte i Danmark) været holdt uden manuskript, så ingen myndigheder eller andre inden eller efter foredraget/prædikenens afholdelse har kunnet udøve censur.⁵⁸

Ved nytårstid 1944-45 blev Poul Borchsenius, som nævnt, af Svensk Radiotjänst bedt om at holde dansk morgenandagt i den svenske radio.⁵⁹ Sammen med et dansk kor under ledelse af John Frandsen, som sang før og efter bøn og andagt, holdt Borchsenius to gange om måneden disse morgenandagter. De var selvfølgelig først og fremmest beregnet på de danske flygtninge i Sverige (mange af dem kunne lige så godt være skrevet for jøder som for kristne) men de aflyttedes også af svenskere og – især – talrige lyttere hjemme i Danmark. Man modtog hundreder af breve og hilsener som udtryk for dette sidste, og Borchsenius beretter ikke uden stolthed at den dansk fødte, svensk gifte prinsesse Ingeborg en gang bragte hilsener fra sin bror, Christian X.⁶⁰

I det, at man overhovedet oprettede feltpræstevæsenet, må der også have ligget nogle overvejelser. De har ikke nødvendigvis været på et universitets-teologisk plan, snarere af ren praktisk art, fordi man stod i

en situation, hvor hæren (Brigaden) bad om præsternes hjælp, og de samme præster mente, at soldaterne (eller politistyrkerne, som de jo officielt kaldtes), havde brug for dem.

»Derefter nedbeder vi Herrens Velsignelse over vort elskede Kongehus, vor Regering og Rigsdag og vore Sabotører«. Således lød pastor Børge Roesens forbøn ved gudstjenester i Den danske Kirke i Sverige.⁶¹ Som det ses, havde pastor Børge Roesen en måske for alterbogen men nok ikke for tiden noget usædvanlig forbøn, idet han også bad for sabotørerne. Set isoleret kan det virke som et populistisk påfund, men forbønnen kan ses som udtryk for, at mange havde det dårligt med at sidde i sikkerhed i Sverige, mens kammeraterne kæmpede videre derhjemme. Roesen har været sig bevidst, at nazismen var det onde, der skulle bekæmpes, og derfor måtte enhver, der gjorde dette af ærlig overbevisning velsignes. Sandbæk argumenterer da også mange år senere: »Kirken skal ikke velsigne våbnene. Det er en skandale, hvis den gør det. Men den skal velsigne folk, der skal bære våben«.⁶²

Sammenfatning

Det er væsentligt at erindre, at det meste af, hvad der skete i Sverige, for danskerne bar foreløbighedsens præg. Således også det kirkelige arbejde. De danske blade fra Sverigestiden bærer også præg af, at man hele tiden var på vej hjem: artikler om hvordan, man skulle forholde sig ved hjemtransport, om opgøret med tyskerne og deres håndlangere, m.v. Den danske Kirke i Sverige havde nok kontakt med biskopperne (biskop Fuglsang-Damgaard sendte bl.a. 100 salmebøger over) og andre organer i Danmark, men den styredes udelukkende af de i Sverige boende præster.

»Sognene« måtte være enorme i Sverige, og ressourcerne var begrænsede, dels af hvad den svenske stat ville yde, dels af »mangel« på præster. Enhver af præsterne var så at sige biskop i sit eget område, da man efterhånden som arbejdet tog fat ikke havde tid til videre korrespondance præsterne imellem. Ligesom i resten af »flygtningestaten« var der problemer mellem »hovedkontoret« i Stockholm og »distriktscheferne« på vestkysten. Som den første danske præst i Sverige har Borchsenius følt et ansvar, som andre af præsterne har ment, han tog for højtideligt.

Der skal endvidere i 1942, altså inden oprettelsen af Den danske Kirke i Sverige, være afholdt et nordisk, økumenisk seminar om prædikenens vilkår i krigsårene. Pudsigt nok lod tyskerne blandt andre Gunnar Sparring-Petersen deltage i dette seminar i Sverige. Desværre har

det ved redaktionens afslutning ikke været muligt at skaffe materiale om det.

Det, som skulle have været begyndelsen på et blomstrende samarbejde mellem de nordiske kirker, fungerede kun så længe, de norske og danske præster befandt sig i Sverige. I breve og litteratur lyder mange suk over svenskerne manglende forståelse for et folk i kamp; denne mangel førte til udskiftning af den ansvarshavende udgiver på »Dansk Kirke«, og den har vel også været skyld i, at »Kirke nytt« ikke fortsatte efter krigen. Til gengæld har mange af præsterne i tiden efter besættelsen haft glæde af besøg fra norske og i særlig grad svenske kolleger. Man havde også fået et godt forhold til jøderne, danske som andre europæiske flygtninge. Borchsenius beretter bl.a. om hvordan, han hvervede jødiske kantorer til en kristen gudstjeneste, og om ansættelse af en jødisk rabbiner med henvisning til Grundlovens §3.⁶³ Også Aastrup fortæller flere steder om sin kontakt med »sorte« som »hvide« jøder. Aastrup skriver om, hvordan han mange år senere på Købmagergade møder en jøde, han måske kun har truffet en enkelt gang, og om sin store fortrydelse ved ikke at have tid til at gå med ham i synagogen. Det har ofte for præsterne været nødvendigt at tage jøderne i forsvar overfor andre danskere (»De sidder jo på alle de bedste jobs!« – »Ja, men de kom også først!«) men også overfor deres egne. Nogle syntes, at jøderne skulle have engageret sig mere i modstandskampen, andre det stik modsatte.

Emnet »Den danske Kirke i Sverige 1943-45« synes måske ikke stort i Danmarks kirkes historie, men perioden har dog været med til at forme en flok præster, der i høj grad har været med til at præge deres tid. For danskeren i udlændighed var kirken noget genkendeligt i alt det fremmede, et sted hvor man kunne søge ro og finde nogen, der ville lytte. Hvad betydning arbejdet i Sverige måtte have haft på længere sigt får stå her i det uvisse. Et er dog sikkert: det er mange år siden, nogen har haft fat i ministerialbogen (hvis overhovedet siden 1940'erne), og kun een vil idag uden større problemer kunne få bekræftelse på, at han er blevet konfirmeret af en dansk præst i Sverige. Man må håbe, at det kun er for konfirmationerne, der mangler indberetninger.

Noter

En arbejdsgruppe under Statens Humanistiske Forskningsråd arbejder i disse år med forskellige aspekter af kirken og kirkelige organisationer under krigen. Arbejdsgruppens leder er dr. phil. Aage Trommer, Historisk Institut ved Odense Universitet. Skulle De ligge inde med eller

have kendskab til materiale, der kunne have interesse, ville gruppen være taknemmelig for en henvendelse. Materialer om Den danske Kirke i Sverige modtages også gerne af denne artikels forfatter, som er tilknyttet den nævnte arbejdsgruppe.

1. »Den danske Kirke i Sverige«, emneopgave i Kirkehistorie, Københavns Universitet, 1988, vejleder lektor, dr.theol. Martin Schwarz Lausten.
2. Poul Borchsenius: Udlændigheds Dage, København, 1946, p. 43.
3. Oplyst af Birgitte Rasmussen, født Borchsenius, i brev til artiklens forfatter 10-10-1988. Ifølge Else-Marie Bonde-Henriksen senere gift Hartwig. Pigenavn ukendt.
4. Jvf. Per Møller og Knud Secher, red.: De danske Flygtninge i Sverige, København, 1945, p. 238-40.
5. Det har ikke her været muligt at belyse forholdet mellem kommunister og kirke. Præsterne har kun efterladt få oplysninger og fra kommunistisk hold har der ikke været lagt vægt på beskrivelser af dette forhold.
6. Denne meddelelse af 20-10-1945 befinder sig i ministerialbogen, hvor den er den eneste noterede konfirmation.
7. Provst Sparring-Petersen oplyser, at han ikke ved, hvad der kan være blevet af eventuel korrespondance.
8. K. L. Aastrup: erindringer, 1975, venligst udlånt af Valdemar Aastrup, Ørting, p. 249.
9. Aastrup: erindringer, p. 256.
10. Skrivelse nr. 5382 af 18-1-1945 fra generalmajor K. Knudtzon til 2. batallion, Sättra Brunn. Kopi befinder sig i pastor Børge Roesens scrapbøger for perioden 1936-47; venligst udlånt af hans datter Susanne Andersen, Sindal.
11. Hvem-Hvad-Hvor, København, 1942.
12. Aastrup: erindringer, p. 249. Aastrup har også p. 251 en ganske humoristisk beskrivelse af denne fordeling: »... Da jeg efter tilbagekomsten fra Stockholm traf professor Nygreen, og han spurgte, hvad der var kommet ud af det, sagde jeg, at det nu var ordnet sådan, at Borchsenius skulle være kapellan i Stockholm, Kofoed sognepræst i Gøteborg og jeg ærkebisp i Lund...«. Aa. angiver (i modstrid med samme, p. 249) mødestedet til at være Stockholm.
13. Aastrup: erindringer, p. 263. De ved efternavn nævnte er en doktor Ødum samt historikeren John Danstrup.
14. Aastrup: erindringer, p. 266.
15. Brev af 01-02-1989 til artiklens forfatter.
16. Aastrup: erindringer, p. 250.
17. Gunnar Sparring-Petersen: Med Gestapo i Hælene, København, 1945, p. 110-111.
18. Sandbæk og Rald, red.: Den danske Kirke under Besættelsen, København, 1945, p. 234-40.
19. Aastrup: erindringer, p. 249: »Ægteparret Kofoed og jeg var temmelig rystet over både Borchsenius' prædiken og hele hans fremtræden ... Han sagde siden engang til mig, at »detteher« var hans livs store chance. Den blev presset til sidste dråbe og mere til«.
20. Per Møller & Knud Secher, red.: De danske Flygtninge i Sverige, København, 1945, p. 182.
21. Aastrup: erindringer, p. 150.
22. Her nævnes kun de til den danske folkekirke hørende præster. Lic.phil. Anders Bjørnvad, Bisserup, undersøger p.t. den katolske kirkes rolle i Danmark under

besættelsen og vil herunder komme ind på de katolske præster, der måtte flygte til Sverige.

23. Brev af 01-01-1989 til artiklens forfatter.
24. Harald Sandbæk: Præst/sabotør/flygtningearbejder, København, 1983, p. 110-111. Jvf. Dansk Kirke nr. 5, Stockholm 25-4-1945, p. 2.
25. Aastrup: erindringer, p. 250.
26. Sparring-Petersen: Med Gestapo i Hælene, p. 107-111.
27. Se beretningerne i hans bog »Med Gestapo i Hælene«.
28. Provst Sparring-Petersen har selv originalen. Han har venligst tilstilet mig en kopi.
29. Aastrup: erindringer, p. 288.
30. Brev nr. 207/44 fra oberstløjtnant E. von Freiesleben, Den danske Brigades 2. Batalion, Sättra Brunn, til Kommandoen for Militære Flygtninge, Stockholm, 4-10-1944. Kopi befinder sig i Roesens scrapbøger for perioden 1936-47.
31. Møller og Secher, red.: De danske Flygtninge i Sverige, p. 190-91.
32. Niels Grunnet og Bent Demer: Den danske Brigade, København, 1945, p. 192.
33. Som ovenfor, p. 142-43.
34. Thorkild Clausen: Feltpræsttjeneste, Dansk Kirkeliv, Advent 1946, p. 122.
35. Dansk Kirke nr. 6, p. 8. Samtlige numre af Dansk Kirke befinder sig på Det kongelige Bibliotek, Læsesalen (34-299-4).
36. Aastrup: erindringer, p. 249.
37. Se note 35.
38. Brev fra Johs. Dragsdahl formentlig til kollegerne på Kirkens Front, 16-3-1945. Dragsdahl har originalen og har venligst tilstilet mig en kopi.
39. Dette venligst oplyst af Johs. Dragsdahl ved samtale med artiklens forfatter.
40. Dansk Kirke, nr. 2, p. 3.
41. Dansk Kirke, nr. 3, p. 2.
42. Dansk Kirke, nr. 4, p. 2.
43. Dansk Kirke, nr. 5, p. 2.
44. Således Sandbæk: Præst/sabotør/flygtningearbejder, p. 107.
45. Dansk Kirke, nr. 1-8, alle p. 8.
46. Kristeligt Fællesskab – Nordisk Tidsskrift for de ekumeniske Strävandena, årg. 18, hæfte 1, marts 1945, ed. Nils Karlström, Uppsala.
47. Brev fra Dragsdahl til kollegerne på Kirkens Front, afsluttet 13.3.1945. Dragsdahl har originalen og har venligst tilstilet mig en kopi.
48. Kirke nytt, Stockholm, 1945, udgaves første gang 15-01-45 som prøvenummer. Det kongelige Bibliotek, Læsesalen (342-296c- 8).
49. DKUs protokol for forretningsudvalgsmøde 2. dec. 1943. Rigsarkivet, utilgængeligt.
50. Aastrup: erindringer, p. 258.
51. Protokol af forretningsudvalgsmøde 27-4-1943. Rigsarkivet, utilgængeligt.
52. Borchsenius: Sød vin og galde, p. 70. Iøvrigt har Martin Corfix Jensen skrevet en emneopgave med titlen: »Den Danske Kirke i Berlin – specielt med henblik på perioden 1933-47«. Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet, 1988, vejleder lektor, dr.theol. Martin Schwarz Lausten.
53. Børge Roesen: prædiken til 23. Sønd.e.Trin.1944 (Mk. 12, 41-44), Trefaldighetskyrka, Uppsala. Samtlige prædikener fra perioden i Sverige venligst stillet til rådighed af hans datter Lene Marie Zacharias, Odense.
54. Samme: prædiken til 3. Sønd.e.Trin.1945 (Lk. 15,1-10), formentlig Brigadens 2. batalion. Se ovenfor.
55. I Roesens scrapbøger fra 1930'erne og 40'erne findes en del udklip omhandlende

Tidehverv; Roesen var også med ved Barths forelæsninger på Nyborg Strand i marts 1939. – Dragsdahl betegner Roesen som højkirkelig.

56. Aastrup, p. 254-55.

57. Danskeren, 2. årgang, nr. 8, Stockholm, 2-2-1945, p. 8. Det kongelige Bibliotek, Læsesalen (60-1869).

58. Således skriver Birgitte Rasmussen til mig 10-10-1988, at hendes far, Poul Borchsenius, i krigsårene sjældent benyttede manuskript.

59. Poul Borchsenius: Dansk Morgenandagt i Svensk Radio, Randers, 1945.

60. Poul Borchsenius: Sød vin og galde – fra Odense til verdens ende, København, 1977, samt Udlændigheds Dage, København, 1946.

61. Iflg. »Danskeren«, nr. 14, Stockholm, 16-3-1945.

62. Sandbæk: Præst/sabotør/flygtningearbejder, p. 146.

63. Borchsenius: Sød vin og galde, p. 140.

Summary

From 1943-45 approx. 18,200 Danes fled the occupied Denmark, among these were 15 parsons of the Danish Lutheran Church. Poul Borchsenius, the first of the fifteen, at once (December 1943) started work among his countrymen, Christians and Jews alike, supported by Swedish government funds designated the exiled Danes.

The Danish Church in Sweden had no formal contact with Denmark so the parsons handled problems as they occurred – Borchsenius even offended against paragraph 3 of the Danish Constitution when he arranged that the »exile state« should hire the only Jewish rabbi who had escaped to Sweden. Also, the church had no formal leader though there seems to have been some dispute between Borchsenius and some of the other parsons on the subject. The parsons each had their »district« of Sweden and rarely met. Klarabergsgatan in Stockholm housed the central church office, duties seemingly being to register baptisms etc. and to arrange contact between lay and clergy Danes.

The work included services, baptisms, graveside ceremonies, and the blessing of newlyweds (the parsons were not allowed to perform the actual wedding ceremony). Under Swedish supervision a church bulletin was made, editor was a student of divinity Johannes Dragsdahl whose letters to underground friends in Denmark show the conflict between the »church at war« and the neutral Swedish mind. By the request of Commander-in-Chief K. Knudtzon army chaplains were designated the battalions of The Danish Brigade from spring 1944, rather uniquely the chaplains were allowed and trained to carry arms.

Having been active against the Germans in Denmark the parsons' political involvement was obvious and may be noted in the few still extant sermons and lectures.